

- 14. Յովակ(իմ), Խաչատ(ուր), Աբրահ(համ), Ա(ստուա)ծատ(ուր) — Ելանեն ի դահուէխանէն ի լսել զձայն պէքճիին Անտոնին. ի լինիլ ոմանց ի նոցանէ շուն, ուստի եւ ելանեն ընդ որ դուռն եւ յաջող իցէ եւն. : Յեկանել սոցա եւ սոյնհետայն հաշեն շունքն, եւ յետ հաշելոյն :
- 15. Անտ(ոն), Մարտ(իրոս), Պետր(ոս), Յովս(էփ), Յովհ(աննէս), Պող(ոս), այլք — Անցաւորք մտանեն ընդ ամենայն դրունս, եւ ելանեն յամենայն դրանց, նաեւ այլք եւս լինին անցաւորք ըստ կարելութեան :
- 16. Աբր(ահամ) — Զէվզէկ¹⁵ մտանէ ընդ դուռն փռան, ի վերջանալ անցաւորացն, եւ մնայ անդ :
- 17. Յովակ(իմ) — Պէքչի մտանէ ընդ դուռն սրահին, եւ ելանէ ի դրանէ մէրտիվէնին, լինիլ Ակնցի :
- 18. Գրիգորիս — Զէվզէկ երկրորդ՝ մտանէ ընդ դուռն սրահին, եւ խօսի ընդ Աբր(ահամու), եւ մնան անդ :
- 19. Գրիգոր, Լորէն — Ղալիօնճիք մինչդեռ խօսին, զէվզէկքն մտանեն ընդ դուռն մէրտիվէնին, եւ տան զէմանէթն¹⁶, եւ ելանեն ընդ նոյն դուռն Լորէն ի լինիլ չֆուս¹⁷, եւ Գրիգոր ի լինիլ առնաւուս¹⁸ :
- 20. Յովակ(իմ) — Ակնցի ի խօսիլ զէվզէկացն մտանէ ընդ դուռն փռան եւ խօսի ընդ զէվզէկսն :
- 21. Խաչատ(ուր) — Համալ¹⁹ մտանէ ընդ դուռն սրահին ի յիշել զանուն համալի զէվզէկացն :
- 22. Լորէն — Զըֆուս մտանէ ընդ դուռն մէրտիվէնին, յորժամ բեռնաւորեն դհամալն, եւ կամին երթալ, եւ վիճէ ընդ Գրիգորիսին :
- 23. Յովակ(իմ), Աբրահ(համ) — Ելանեն ի դրանէ սրահին, յայնմ միջոցի ի լինիլ Աբրահամին Հօոսմ, եւ Յովակիմին Թիրեաքի²⁰ :

¹⁵ Զէվզէկ — խեղկատակ, թացիկ
¹⁶ Էմանէթ — աւանդ
¹⁷ Զֆուս — չրեայ
¹⁸ Առնաւուս — Ալբանացի
¹⁹ Համալ — Բեռնակիր
²⁰ Թիրեաքի — (սուրճի, ծխախոտի) մոլի

- 24. Աբր(ահամ) — Հօոսմ²¹ մտանէ ընդ դուռն փռան, եւ վիճէ ընդ չըֆուսին :
- 25. Գրիգորիս, Խաչատ(ուր) — Յայսմ միջոցի ելանեն ի դրանէ սրահին լինիլ Թուլուսպաճիք²² :
- 26. Գրիգոր — Առնաւուս մտանէ յայսմ միջոցի ընդ դուռն փռան եւ վիճի ընդ նոսա :
- 27. Յովակ(իմ) — Թիրեաքի մտանէ ընդ դուռն սրահին, եւ վիճի ընդ նոսա :
- 28. Անտ(ոն), Գրիգորիս, Մարտ(իրոս), Պետ(րոս), Խաչ(ատուր), Յովսէփ — Քէչէլիք²³ եւ Թուլուսպաճիք մտանեն ընդ դուռն սրահին, եւ փոքր մի կացեալ ելանեն ի դրանէ մէրտիվէնին Պետր(ոս), Խաչ(ատուր), Մարտ(իրոս) : Ընդ մըտանել սոցա փախչին եղեալքն յառաջագոյն ի հանդիսին, այսինքն Աբր(ահամ), Լոր(էն), Գրիգոր, Յովակ(իմ) : Յովակիմն՝ ի լինիլ Ենիչէր Աղասի²⁴, Աբրահամն՝ ի լինիլ սուս վկայ, Գրիգոր եւ Լորէն՝ ի լինիլ խալիօնճի :
- 29. Յովակ(իմ), Ա(ստուա)ծա(տուր), Յովհ(աննէս), Պող(ոս) — Ենիչէր Աղասի եւ սպասաւորք մտանեն ընդ դուռն սրահին, եւ նստին :
- 30. Գրիգ(որ), Լոր(էն), Խաչ(ատուր) — Խալիօնճիք եւ սպանանելի՝ մտանեն ընդ դուռն մէրտիվէնին, իբրեւ նստեալ է Ենիչէրին, վիճելով, եւ սպանանեն զԽաչատուրն, եւ փախչին ի դրանէ փռան :
- 31. Աբր(ահամ), Պետ(րոս) — Սուս վկայ եւ դատախազ, մտանեն ընդ դուռն սրահին, եւ ի հրամայել դատաւորին երթեալ ընդ դուռն փռան ածեն զղալիօնճիս զողս՝ Գրիգոր, զԼոր(էն) :
- 32. Աբրահ(համ), Պետ(րոս), Գրիգոր, Լորէն, Անտ(ոն), Ա(ստուա)ծա(տուր) — Ի կատարիլ վճուր դատաւորին ելանեն ի դրանէ սրահին, լինիլ Աբր(ահամու) եւ Անտ(ոնի) տէրտէր : Աստուածա(տուր) եւ Գրիգորիս ճաղաբարձք²⁵ եւն. :

²¹ Հօոսմ — Յոյն
²² Թուլուսպաճիք — հրէջ, շրհանկիր
²³ Քէչէլիք — թաղիքէ գլխարկաւոր(?)
²⁴ Ենիչէրի աղասի — Ենիչէրիներու (գինուորներու) առաջնորդ, գլխաւոր
²⁵ Ճաղաբարձ — դաղաղակիր, մեռելաթաղ

- 33. Մարտի(րոս) — Եղբայր մեռելոյն մտանէ ընդ դուռն փռան, եւ զանգատէ առաջի դատաւորին եւն. :
- 34. Յովակ(իմ), Յովհան(նէս), Պողոս, Մարտ(իրոս) — Դատաւորն եւ ընկերք ելանեն ի դրանէ սրահին :
- 35. Անտ(ոն), Աբր(ահամ), Ա(ստուա)ծա(տուր), Գրիգորիս — Տէրտէրք եւ ճաղաբարձք մտանեն ընդ դուռն սրահին :
- 36. Յովակ(իմ) — Հայր մեռելոյն մտանէ ընդ դուռն սրահին :

ԳՐԱՆՈՍՏԱԿԱՆ

TARISZNYÁS MÁRTON. «Gyergyó töténeti néprajza». «Ճուրճովի Ազգարանական-Պատմական կերպարը»: Kós Károly-ի նախարանով, Kriterion պետական հրատարակչատուն Bukarest 1982. Գրքի շապիկը պատրաստած է Hervai Katalin. Տպագրուած է Cluj-Napoca, 288 էջ եւ 24 էջ պատկեր :

Թրանսիլվանիոյ ճուրճով քաղաքը (Gheorgheni, Gyergyósztentmiklós, չփոթելու չէ Դանուբի վրայ, Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ միջեւ գտնուող Giurgiu անունով քաղաքին հետ) կարեւոր օրրան-կենդանոցներէն մին եղած է ԺԷ դարու սկիզբէն ի վեր հոն հաստատուող հունգարահայ գաղութին համար : Նոյն իսկ Կեռայի հիմնադրութենէն ալ շատ առաջ, ճուրճով հաստատուած էին արդէն մեծ թուով հայ գաղթականներ : Պաշտօնական սկզբնաւորութիւն իբրեւ, կ'ընդունուի 1637 տարին : Ներկայիս ալ դեռ, ճուրճով քաղաքին մէջ եւ շրջակայքը կ'ապրին 300-400 հայ ընտանիքներ, որոնք, որքան ալ մոռցած ըլլան իրենց հայ լեզուն, սակայն պարծանքով կը պնդեն, թէ իրենք հայ են : Ունին շատ դեղեցիկ եկեղեցի մը, կառուցուած 1733ին : Տեղւոյն վերջին հայ վարդապետի՝ Տէր Բարթուղիմէոս Ծահինեանի մահէն ետք (1974 Մայիս 5), առ ի չզոյէ հայածէս քահանայի, եւ երկար ատեն առանց առաջնորդի մնալէ ետք տեղւոյն հայ եկեղեցւոյ թաղական Խորհուրդի խնդրանքին վրայ, Լատին Վիճակաւորը տըրամադրած է Zsóka Ferencz անունով լատինածէս վարդապետ մը : Արարողութիւնները կը կատարուին ներկայիս հունգարերէն լեզուով, ըստ լատին ծիսի, բայց մեծ աշխատանք կը տրուի, որ ի մօտոյ նոյնները փոխարինուին հայ ծէսով, զբարարը թարգմանելով հունգարերէնի, քանի որ այդ է ներկայիս տեղւոյն հայութեան խօսակցութեան լեզուն : Սակայն այսօր ալ պահուած են դեռ հայ լեզուով երգերը՝ պատարագի եւ արարողութիւններու ատեն, զորոնք կ'երգէ ժողովուրդը միահամուռ, շեշտելու համար իր հայութիւնը :

- 37. Տալլաւուղք²⁶ մտանեն ընդ ամենայն դրունս՝ Գրիգոր, Մարտի(րոս) — ընդ դուռն մէրտիվէնին, Լոր(էն), Յովս(էփ) — ընդ դուռն սրահին, Յովհ(աննէս), Պող(ոս), Խաչ(ատուր) — ընդ դուռն փռան, Ապա բառնան զմեռեալն եւ տանին թափօրիւ :

²⁶ Տալլաւուղ — հացկատակ, պնակալէզ
 Հ. Օ. ՍԵՔՈՒԼԵԱՆ

Գրքիս հեղինակը Tarisznyás Márton, 1927—1980, ինքն ալ տեղացի հայ է (հայ մականունները մեծ մասով թարգմանուած են դարերու ընթացքին հունգարերէնի, Tarisznyás կը նշանակէ մախաղազօրծ), հիմնադրը եւ տնօրէնը ճուրճովի քաղաքային թանգարանին : Գլխաւոր նիւթն է՝ տեղացի բնակչութեան պատմական-ազգարանական ամփոփ ուսումնասիրութիւնը : Այս կապակցութեամբ չէր կարելի աննկատ թողուլ հայ բնակչութեան ալ տուած նպաստը քաղաքի զարգացման գործին մէջ : Բազմաթիւ էջերու վրայ կը հանդիպինք այս փաստերուն : Սակայն գրքի 213—246 էջերը մասնաւորապէս յատկացուած են հայ գաղթականութեան եւ իբրեւ խորագիր կը կրէ՝ ճուրճովեան աղբիւրներ Թրանսիլվանիոյ Հայոց պատմութեան եւ ազգագրութեան մասին : Ենթախորագիրներ են. 213՝ «Թրանսիլվանիոյ հայ գաղթածականներու մասին կատարուած պատմական-ազգարանական ուսումնասիրութեանց անցեալէն» . ուր յառաջ կը բերուին գործածուած ազգային կամ օտար աղբիւրները, զրուած հայերէն, հունգարերէն, ռումաներէն, կամ նաեւ ուրիշ օտար լեզուներով :

214՝ «Գաղթականութեան պատճառները եւ պայմանները»։ 216՝ «Ընտանիքներու թիւը եւ աճումը»։ Ճուրճովի մէջ կը յիշուին 1716ին արդէն, աղքատներէն դատ, 23 մեծահարուստ հայ ընտանիքներ։ 1808ին ընտանիքներու թիւը հասած էր արդէն 246ի։ Նոյն տարւոյ Սեպտեմբերի հրդեհին 80 ընտանիք ամբողջովին կը քանդուի, այնպէս որ, վերի թիւը 1810ին կ'ըլլայ 176։ 1820ին՝ 215, 1829՝ 247։ Մինչեւ 1841 արտագաղթով քիչ մը կը նուազի եւ կ'ըլլայ 235, 1847՝ 310, իսկ 1863ին Ճուրճովի հայոց թիւը կը գնահատուի աւելի քան 1200 հոգի։

Էջ 218՝ «Ճուրճովի հայոց ընկերային կազմակերպութիւնները»։ 219՝ «Վաճառականութիւն»։ 220՝ «Վաճառականական եւ արհեստակցական միութիւններ եւ ընկերային գործունէութիւն»։ Հոս մասնաւորապէս կը յիշուի, որ 1862էն սկսեալ թատերական ներկայացումներ տրուած են տեղացի հունգար Székely-ներու հետ միասին, եւ կազմուած են նաեւ խառն երգչախումբեր։

Էջ 223՝ «Ընտանեկան ազդանուններ»։ 224՝ «Սովորութիւններ»։ 225՝ «Մնահաւատութիւններ»։ 225՝ «Ս. Ծննդեան եւ Նոր Տարւոյ սովորութիւններ»։ 225՝ «Ձուարճութիւններ»։ 226՝ «Հարսանեկան սովորութիւններ»։ 227՝ «Թագմանական սովորութիւններ»։ 229՝ «Տարագներ»։ 229՝ «Բնակարաններ»։ 230՝ «Հայ խոհանոցը», ուր յառաջ կը բերուին հին անուններ՝ խուրուտ, անկանջապուր, դրմաճ, սուլիկ, պոհորքա, փիլաւ, տապկած, հոգու էրիչտայ, գաթայ, տարաուղի, տաքտաք հալիայ, խատալիֆ, եամէշ, շէրտան, պոժոնեիցա եւն.։

Ընդմէջ 128 եւ 129 էջերու կազմուած է նաեւ 75 լուսապատկերներու բաժին մը, որոնցմէ հայկական են. Պատկ. 1՝ ներկայ թանգարանի շէնքը 1770—1787, որ կառուցուած է իբրեւ բնակարան հայ ընտանիքի մը կողմէ։ 20 եւ 21՝ խաղախորդական գործիքներ։ 36՝ Bocsańczy- Պոչանցի ընտանիքի տան պատուհանի մետաղեայ վանդակապաւոր 1841էն։ 35՝ նոյնը, Eránosz- Երանոսեան ընտանիքի տունէն, ԺԼ դար։ 50 եւ 59՝ նըկարներ Karácsony János հայ նկարիչարուեստագէտի գործերէն։ 61՝ Գիւղատնտես Vákár ընտանիքի տունը։ 63՝ 1817—1841ի շրջանին կառուցուած Bocsańczy-ներու եւ 1810ին շինուած Kövér-Ákoncz-ներու տուն

ները։ 64՝ Kopacz ընտանիքի տան ճակատը 1800էն, որմանկարներու հետքերով։ 67՝ Արհեստակցական Միութիւններու կողմէ, խնջոյքներու եւ զուարճութիւններու ատեն գործածուած թնդանոթ մը։ 66՝ Ճուրճովի հայ ընտանիք մը 1879ին։ 68՝ Հայ եկեղեցւոյ մկրտարանը ԺԼ. դարու սկիզբէն։ 69՝ Խաղախորդներու արհեստակցական Միութեան պաշտօնական թուղթերու սնտուկը։ 70՝ Bocsańczy ընտանիքի օժիտներու սնտուկը։

Ընդհանուր ակնարկով մը արդէն, կը տեսնուի, թէ ներկայս հիմնական- դիտական ուսումնասիրութիւն մը չէ, այլ նպատակն է ծանօթացնել անցեալը՝ ներկային։ Հետաքրքրական են, տեղւոյն վրայ գտնուող դիւանական թուղթերէ յառաջբերութիւնները։

Քանի մը տարի առաջ, երբ հանդիպած էի Tarisznyás-ի, ուրախութեամբ կը պատմէր, թէ Ճուրճովի հայոց մասին պատրաստելու վրայ է ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը, որովհետեւ ներկայ գրքին մէջ միայն հարեւանցիկ ակնարկով մը ստիպուած պիտի ըլլար բաւականանալ։ Թող, որ այս յետ մասնաւոր արհեստակցական մէջ ալ, քաղաքական դանաղան նկատումներու պատճառով, գրեթէ ամէն զխոս մէջ, կատարուած են լայն յապաւումներ։ Այս կապակցութեամբ արդէն էջ 232 կը յիշուի, թէ նպատակն ունի նաեւ ներկայացնելու աւելի լայն չափերով Ճուրճովի հայոց ժողովրդային բանաստեղծութիւնը, երաժշտութիւնը, անշուշտ նաեւ կըրթական, ընկերային եւ ազգային ու կրօնական գործունէութիւններու պատկերը, որ դժբախտաբար հեղինակի վաղահաս մահով կը մնայ միայն ծրարի։ Երանի թէ օր մը Tarisznyás-ի հաւաքած նիւթերը եւ կիսով չափ արդէն պատրաստ ուսումնասիրութիւնը, իր գործակիցներու աշխատանքով լոյս աշխարհ տեսնէին։

Մասնաւոր կերպով յիշատակուելու արժանի է մատենագիտական այն սքանչելի ցուցակը, որ կը բռնէ գրքին 247—276 էջերը, եւ իբրեւ աղբիւր գործածուած են ներկայ հատորին։ 1.— Կենդանի վկայութիւններ Ճուրճով քաղաքէն եւ զաւառէն՝ էջ 247—248։ 2.— Պարբերականներու եւ լրագիրներու ցանկ՝ էջ 248—249։ 3.— Մատենագիտական ցանկ 257 հեղինակներէ՝ էջ 250—275։ 4.— Դիւաններ, թուով 13՝ էջ 275—276։

Հ. Օ. ՍԵՔՈՒԼԵԱՆ

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Hansgerd Hellenkemper, Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien: Studien zur historischen Siedlungsgeographie Südost-Kleinasiens. (Geographica Historica Bd. 1.) Hrsg. v. Ernst Kirsten, Bonn; Rudolf Habelt Verlag GmbH, 1976, S. XIX+303, 88 Tafeln und 4 Beilagen (Tafeln 89—91 und eine geographische Karte).

Ուսումնասիրութիւնս արդիւնքն է երկարատեւ եւ անխոնջ ջանքերու. հաւաքուած ոչ միայն մատենագրութիւններէ եւ ուսումնասիրութիւններէ այլ եւ անձնական ճամբորդութիւններէ՝ կատարուած 1968—75 տարիներուն։ Ուսումնասիրութեան մաս չեն կազմեր արեւմտեան Կիլիկիա եւ Վերին Տաւրոս։

Էջ V—VII. Բովանդակութեան ցանկ։

Էջ VIII—XI. Պատկերներու ցանկ։

Էջ XII—XIV. Համառոտութիւններու եւ աղբիւրներու ցանկ։

Էջ XV. Աշխարհագրական քարտէսներու ցանկ։

Էջ XVI—XIX. Յառաջաբան, ուր յառաջ կը բերէ թէ 1968—1971 եւ 1975ի իր ուսումնական ճամբորդութեան ընթացքին ո՞ր բերդերը ուսումնասիրած է։

Ներածութեան մէջ (էջ 1—29), ճոխ նըկարագրութեամբ կու տայ Կիլիկիոյ դաշտային կազմութիւնը՝ բաժնելով զանազան աշխարհագրական եւ երկրախօսական մասերու. չի մոռնար յիշել բուսականութիւնը եւ ջուրը։

Կը յաջորդէ համառոտ պատմութիւն 7-րդ դարէն՝ Բաղրատունիներու անկումէն սկսեալ մինչեւ 1375՝ Կիլիկիոյ թաղաւորութեան կործանումը։ Ապա կը յիշէ այն ժողովուրդները, որոնք ձեռքէ ձեռք առած են այդ երկրամասերը (6-րդ դարէն մինչեւ 14-րդ դար) եւ կու տայ պատմական-աշխարհագրական ու տեղագրական տեղեկութիւններ։

Բ. մասին մէջ՝ Տեղական նկարագրութիւններ՝ (էջ 30—254) կը ներկայացնէ հետեւեալ 42 բերդերը.

ԵԳԵՍՒՈՅ ԿՈՍՍՈՒԹԻՒՆ

- 1) Ուռհա — Urfa (էջ 31)
- 2) Թլպաշար, Թիւ Աւետեայ — Tell Başar, Tilbeşar Kalesi, Secele Kalesi (էջ 38)

- 3) Արեւըզան — Revanda Kale (էջ 43)
- 4) Karadinekkale (էջ 46)¹
- 5) Տլուք — Dülük (էջ 47)
- 6) Հումկալայ — Rumkale (էջ 51)
- 7) Փարզման — Cingife, Yavuzeli (էջ 61)
- 8) Ռասան — Araban (էջ 64)
- 9) Քեսուն — Keysun, Çakırhüyük (էջ 67)
- 10) Մուսառասուն, Հարսնասուր — Adiyaman (էջ 71)
- 11) Սամուսատ — Samsat (էջ 73)
- 12) Կորխու — Kores, Horis Kalesi (էջ 78)
- 13) Կառկառ — Gerger (էջ 79)
- 14) Հարթան — Kähra, Eski Kähra (էջ 84)
- 15) Tiginkar, Taşkale (էջ 97)²
- 16) Մօր Պարսամայ վանք — Barşaumā-Kloster, Peraş Kalesi (էջ 99)

ՓՈՒՔՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

- 17) Նղիր — Mancımık Kale (էջ 104)
- 18) Համուս — Çardak Kale, Gavur Kalesi (էջ 108)
- 19) Սարուանդէքար, Սարվանդաւ — Savuran Kale (էջ 111)
- 20) Հարուն — Haruniye (էջ 116)
- 21) Սեւ աւերակ Բերդ — Hasanbeyli (էջ 120)
- 22) Ամուտա — Amuda, Hamide, Hamde (էջ 123)
- 23) Kumkale (էջ 131)¹
- 24) Սիմանակալայ — Babaoğlan Kalesi (էջ 135)
- 25) Պոտոս, Պուտրոս — Bodrum (էջ 137)
- 26) Թիւ, Թիւ-Համտընոյ — Toprakkale (էջ 140)
- 27) Այաս — Lajazzo, — Yumurtalık (էջ 154)
- 28) Վաներ — Gökvelioğlu Kalesi (էջ 165)
- 29) Կովառա — Yılanlı Kale (էջ 169)
- 30) Թլպաղտ, Թիւ Սաղոյ կամ Թլպասոյ Բերդ — Tumlu (էջ 188)
- 31) Անաւարդա, Անարզարա — Anavarza (էջ 191)
- 32) Սիւ — Sis, Kozan (էջ 202)
- 33) Bucakkale — (Պճիկ ?) (էջ 214)¹
- 34) Կեմայ դրեակ, Առիւծ Բերդ — Çemkale (էջ 216)
- 35) Վահայ — Vahga, Feke Kalesi (էջ 217)
- 36) Anahşakale, Çakitkalesi (էջ 224)¹
- 37) Կուկլակ Բերդ — Gülek (էջ 225)

¹) Պատմական անունը չէ յիշուած, այլ միայն ներկայ անունը։
²) Հայերէն անունը չէ յիշուած։

- 38) *Լամբրոն* — Lampron, Çamlıyayla (էջ 228)
- 39) *Պապեոն* — Barbaron, Candir Kalesi (էջ 237)
- 40) *Լամաս* — Lamas, Limonlu (էջ 240)
- 41) *Կոռիկոս* — Korykos, Kizkalesi (էջ 242)
- 42) *Կոմառտիաս* — Camardesium, Silifke Kalesi (էջ 249)

Բացի Տլուհ, Քեսուն, Մուտառասուն, Համուս, Սիմանակլայ, Կեմայ Դղեակ եւ Պապեոն բերդերէն միւս բոլորին ալ յատկացուած են մէկէ աւելի լուսանկարներ եւ կամ յատկազիծ մը: Այս տախտակները, թուով 91, գետեղուած են զրքի կողքին: Ունի նաեւ քարտէս մը քաղաքներու, բերդերու անուններով եւ քանի մը դետերով:

Ամէն մէկ բերդի համար նախ կու տայ պատմական հաւանական անուններ (յունարէն, լատիներէն, արաբերէն, ասորերէն, հայերէն, փրանկերէն), ապա ներկայ եւ զանազան ուղեգրութիւններու մէջ յիշուած անունը: Որոշ բերդերու քով չէ կրցած ճշգրիտ պատմական հին անունը, որով ստիպուած եղած է տալ միայն այսօրուանը: Ապա կ'անցնի հընարխօսական մասին: Կու տայ տեղեկութիւններ աշխարհագրական դիրքի մասին. ամէն մէկ բերդի պատմութիւնը կ'ընէ մինչեւ ներկայ ժամանակը: Շատ տեղեր կ'ընէ մանրամասնութիւններու, բերելով հատածներ նաեւ հին մատենագիրներէ: Որոշ տեղեր պատմականէն աւելի կը խորանայ աշխարհագրականի եւ տեղագրականի մէջ: Կը յիշէ նաեւ արձանագրութիւններ, որմանկարներ եւ քանդակներ:

Գ. Մաս: Բերդերու դիրքը եւ կատարած դերը (էջ 255—266): Հոս կը նկարագրէ բերդերու դիրքը եւ զանազան պայմաններու տակ (ժողովուրդի զաղթ, պատերազմ եւ այլ քաղաքական պատճառներ) կատարած դերը: Կը յիշէ բերդերը իբր կարեւոր կենդրոններ լրատութեան, ուղեւորութեան եւ մաքսական (ծովեզրեայ բերդերուն) գործողութիւններու համար:

Դ. Մաս: Բերդերու ճարտարապետութիւնը (էջ 267—278): Այս մասին մէջ կը յիշէ բերդերու կառուցման եղանակը եւ անոնց ճարտարապետական պատշաճեցումները, նկատի առնելով տեղական եւ քաղաքական օրուայ պահանջները: Ուշադրութիւն կը դարձնէ նաեւ ուրիշ ազդերէ, մշա-

կոյթներէ կրած ազդեցութիւններուն: Այս գլխուն մէջ կարճ տեղեկութիւն մը կու տայ բերդերու մէջ եղած եկեղեցիներու շինութեան մասին:

Ե. Մաս: Բերդ եւ Գիւղեր (էջ 279—289): Կը խօսի բերդերու եւ շրջակայ գիւղերու մասին: Ժողովուրդի աճումը, զաղթը, տեղափոխութիւնը, պատերազմներ եւ այլ պատճառներ, դարերու ընթացքին կը փոխեն բերդին պատկերն ու արժէքը, իբր կրօնական եւ մշակոյթի օճախ, իբր ճարտարարուեստի կամ վաճառականութեան զարկ տուող ոյժ եւ կամ իբր կառավարական կենդրոն: Հոս կը զանազանէ նաեւ կրօնական, եկեղեցական բերդեր:

Զ. Մաս: Բերդերու արժէքը (էջ 290—294): Բերդը երկար ժամանակ ամուր ապաստանարանը եղած է իշխաններուն: Անոր շինութիւնը եւ բնակութիւնը վերապահուած էր աղնուական դասակարգին միայն: Որոշ բերդեր դարձած են յուշարձան, անմահացընելու սխրագործութիւններ, կամ զարկ տրուած են մշակոյթի զարգացման:

էջ 296—303 Տեղանուններու ցանկ: Աշխատութեան մնացած մասը կը կազմեն լուսանկարները (88 երես). իսկ 89, 90 եւ 91 թիւերը մեծադիր թուղթերու վրայ տպուած են եւ ծալուած դրուած են զրքի ետեւի կողքին վրայ, ինչպէս եւ աշխարհագրական քարտէսը: Ասոնց հետ կայ նաեւ սրբազրութիւն մը թիւ 79 եւ 85 տախտակներու յատկազիծներուն. որովհետեւ անոնք չեն համապատասխաներ զրքի մէջ տրուած չափերուն:

Գիրքը ճոխ ուսումնասիրութիւններու արդիւնք է: Հեղինակը աշխատած է հիմնել իր ուսումնասիրութիւնը յստակ եւ վստահելի աղբիւրներու վրայ: Չեն պակսիր անոր մէջ հին պատմագիրներու վկայութիւններ, ինչպէս եւ հարուստ է նոր բանասէրներէ առնուած տեղեկութիւններով: Գրքին 91 պատկերները աւելի կը ճոխացնեն գործը, դրուածքին տալով կեանք:

Կը շնորհաւորենք հեղինակը եւ կը մաղթենք որ գործը օգտակար ըլլայ նաեւ մերազնեայ բանասէրներուն: Կը յուսանք պիտի չուշանայ նաեւ արեւմտեան Կիլիկիոյ եւ Վերին Տաւրոսի բերդերու ուսումնասիրութեան հատորը:

ՍԱԳԱՅԵԱՆ ԵՂ. ՆԵՐՍԵՍ

ԳՐԱՆՕՍԱԿԱՆ

Buschhausen Heide und Helmut; Armenische Handschriften der Mechitharisten-Congregation in Wien. Katalog zur Sonderausstellung in der Österreichischen Nationalbibliothek. Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage, Wien 1981, S. 176+28 Tafeln.

Յարգելի հեղինակը կողիկ գիրք մը կը դնէ մեր առջեւ: Նիւթը բովանդակուած է 176 էջերու 28 պատկերազարդ երեսներու վրայ (79 պատկերներով):

էջ 5 Բովանդակութեան ցանկ:

էջ 6—12 Պատկերներու ցանկ:

էջ 13—14 Ներածութիւն՝ Գերապոյծաւ Հ. Գրիգորիս վրդ. Մանեանի (Ընդհանուր Աբբայ Վիեննական Միթարեան Միաբանութեան) շնորհակալութեան խօսքերուն կը յաջորդէ հեղինակին յառաջաբանը (էջ 15—16):

էջ 17—34 «Հայաստանի Պատմութիւն եւ Քրիստոնէութիւն»: Հոս կը սկսի Հայաստանի աշխարհագրութեամբ եւ կ'ընէ հայոց պատմութիւնը ԺԳ. դարէն ն.Ք. մինչեւ նոր ժամանակները, խորանալով Հայ Քրիստոնէութեան վրայ: 35 եւ 36 էջերուն վրայ դրուած են 4 պատկերներ եկեղեցիներու եւ բերդերու:

էջ 37—60 կը կազմէ աշխատութեան գըլխաւոր մասը՝ «Հայկական Մանրանկարչութիւն» խորագրով: Հոս կը սկսի գիրքու գիւտէն (407/8) եւ ընդհանուր տեղեկութիւն մը կու տայ այբուբենի եւ հայ ոսկեզարի մասին: Գեղեցիկ ձեւով կը ներկայացնէ Հայ մանրանկարչական արուեստը յաջորդ էջերուն մէջ:

Հայ ճարտարապետութեան կողքին ամենէն արդասաւոր արուեստը եղած է մանրանկարչութիւնը: Հայերու քով ձեռագիրը նըկատուած է «Ազգային սրբութիւն» մը եւ որոնցմէ ցարդ մօտ 28000 հատոր պահուած են զանազան մատենադարաններու մէջ, ամբողջ աշխարհի վրայ:

887 թուականէն սկսեալ հայկական ձեռագրերու մէջ կարեւոր տեղ կը զբաւէ յիշատակարանը: Պատմական դէպքեր եւ կամ ձեռագրի ճակատագիրը պահուած են այս յիշատակարաններու մէջ. անշուշտ միշտ տրուած է Հայոց թուական՝ 552 Յուլիս 11 (հոս հեղինակին ձեռքէն վրիպած է սխալ մը եւ Յուլիս 11-ի տեղ դրած է Դեկտեմբեր 7):

էջ 41—44 յառաջ կը բերէ օրինակներ յիշատակարաններէ որոնք ժամանակի ընթացքին ստացած են արտաքին որոշ ձեւ մը (նախ փառք կը տրուի Ս. Երրորդութեան. ասոր կը յաջորդեն տեղեկութիւններ ձեռագրի բովանդակութեան մասին: Պատմական եղելութիւններ յառաջ բերելէ ետք վերջապէս կը դրուին յանձնարարողին, ընդօրինակողին, ծաղկողին եւ կազմողին անունները): էջ 44 կարճ կը յիշէ նաեւ զբեռնական առարկաներու տեսակներ:

Հեղինակը հայկական մանրանկարչութեան սկզբնաւորութիւնը կը դնէ գրքու գիւտէն անմիջապէս ետք, երբ արդէն իսկ Աստուածաշունչը թարգմանուած էր: Ծաղկելու կը սկսի սակայն այս մանրանկարչութիւնը Զ. դարուն, նմանութեամբ Կոստանդինեան փառաւոր աւետարաններուն:

Այստեղ՝ էջ 46-էն սկսեալ կ'ընէ նկարչական մանրամասնութիւններու թէ ինչ շարժառիթներ ունեցած են հայ ծաղկողներ իրենց ստեղծագործութիւններուն համար, բերելով բազմաթիւ օրինակներ հայկական զանազան ձեռագրերէ:

ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերուն արդէն Մեծ Հայք Մոնղոլներու արշաւանքներուն կ'ենթարկուի: Սակայն հակառակ այս բոլորին Մանրանկարչութիւնը կը պահէ իր կոթողային նկարագիրը որ ծաղկած եւ բարգաւաճած էր Զ. դարէն սկսեալ, Բիւզանդականի ազդեցութեան տակ:

1071 թուականին բազմաթիւ հայեր յոյներու հետ կը դադրեն Կիլիկիա: Հոս երեւան կու դան արուեստի միջազգային լաւագոյն նմոյշները: Յունական ազդեցութիւնն ալ տեսանելի է այստեղ. սակայն սկզբնաւորութիւնները՝ սկզբի էջերը ենթակայ են միշտ Փոքր Հայքի ազդեցութեան:

ԺԳ. դարուն, Թորոս Ռոսլինով, Կիլիկեան մանրանկարչութիւնը կը հասնի իր գագաթնակէտին: Այս ծաղկողը իր գործերը կատարած է Կաստանդին Ա. Կաթողիկոսի եւ Հէթում թագաւորի յանձնարարութիւններով: Անգերազանցելի կը նկատէ Ռոսլինի գործերը. անոնց կենդանի գոյնը եւ պատկերացնելու նոր ձեւը զարմանք կը պատճառեն իրեն: Ռոսլին՝ մեծ վարպետը, կրցած է այնպիսի ճարպիկութեամբ հայ, յոյն եւ իսլամ տարրեր ձուլել, որ գրեթէ անկարելի է որոշ նախապատկեր մը կերպաւորել:

Թորոս Ռոսլինէն ետք այլ Անանուն ծաղկող մը նշանաւոր կը դառնայ Կիլիկիայի մէջ ԺԳ. դարու 60ական թուականներուն: Այս արուեստագէտն ալ կը ձուլէ յունական եւ արարական տարրեր:

1292-ին կը գրաւուի Հոմակլայ բերդը եւ այսպէսով կը ջնջուի Կիլիկեան մանրանկարչութեան ամենէն բեղուն դարոցը: 1375-ին կը կործանի Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը եւ այսպէսով կը վերջանայ անոր նկարչական դործունէութիւնը, քանի մը թեթեւ արձագանքներ տալով Կիլիկիոյ մէջ:

1236-ին արդէն գրաւուած էր Անին եւ Երուսաղէմի թիւ 1288 (1273 թուականէն) 33 (1298-էն) եւ 1794 (1326-էն) ձեռագրերը կը վկայեն մանրանկարչութեան անկման մասին:

Այս շրջանին Գլաճորի մէջ նշանաւոր կը դառնայ Թորոս Տարօնացի: Մեծ Հայքի եւ Կիլիկիոյ գրաւումէն ետք Հայ մանրանկարչութիւնը կը շարունակուի Վասպուրական նահանգին մէջ: Դեռ քանի մը կենդանիներ ալ Սիւնիքի մէջ կը շարունակեն իրենց դործունէութիւնը: Աչքի կը զարնէ Սարգիս Պիճակ ծաղկողը:

ԺԳ-ԺԷ դարերուն Պարսկաստանի Հիւզանի դարոցը եղած է նշանաւորներէն, ունենալով իբր նմոյշ պարսկական գորգերու զարդեր:

Անիի գրաւումէն (1236) եւ ասոր յաջորդող երկրաշարժէն ետք, շատ մը Հայեր դադարած են դէպի Ղրիմ եւ շրջակայքը: Ասոնք ալ ունին իրենց յատկանշական կէտերը իրենց նկարչութեան մէջ:

Հայկական Մանրանկարչութիւնը Արեւելեան Եւրոպայի մէջ (ԺԷ դարուն) յատկանշուած է աշխատութեան մէջ յիշուած 30, 31, 32 եւ 33 ձեռագիրներով. ասոնց մէջ կը տեսնուի նաեւ Սարգիս Պիճակի ոճը: Կոստանդնուպոլսոյ Հայ մանրանկարչութիւնը կը ներկայացնեն աշխատութեան թիւ 35, 36 եւ 37 ձեռագրերը:

Էջ 59-60 գրուած է աղօթք մը Գրիգոր Նարեկացիէն:

Էջ 61-64 «Միթար Սերաստացի» խորագրով Միթար Աբբասօր կենսագրութիւնն է: Կենսագրութեան տակ Ս. Երրորդութեան աղօթք՝ Ներսէս Շնորհալիէն:

Էջ 65-70 «Միթարեաններ»: Միթարանութեան պատմութիւնը ընկէն ետք կը խորանայ անոր ձեռագրերու սքանչելի հաւաքածոյին վրայ:

Էջ 71-76 «Josef Strzygowski Վիեննայի Պատմական-արուեստական Ինստիտուտի մէջ»: Կենսագրական մը Strzygowski Արուեստարանին: Ապա ոտանաւոր մը Յովհաննէս Թումանեանէն:

Էջ 77-78 Mirka Symon, «Հայ ձեռագրերու կազմի ձեւը»:

Էջ 78 Gerhard Banik, Herbert Stachelberger «Թիւ 308 ձեռագրի ուղեգրումը»:

Էջ 79-82 Մատենադիտութիւն մը Հայագիտական դանազան նիւթերու մասին: Էջ 82, «Կուռնիկ»՝ Նահապետ Քուչակէն:

Էջ 83-171 Յուլիանոս ձեռագրերու ցուցակը դանազան բացատրութիւններով:

Էջ 172 Հայոց գրերու տառագարձութիւնը եւ եկեղեցական կարեւոր գրքերու հայերէն եւ գերմաներէն անունները:

Էջ 173 Քարտէս պատմական Հայաստանի:

Էջ 174 Կիլիկիոյ քարտէս:

Էջ 175 Ղրիմի քարտէս:

Հոս կը յաջորդէ պատկերներու բաժինը 28 երեսներու զրայ: Առաջին հինգ պատկերները ներկայ Հայաստանէն տեսարաններ են, իսկ մնացածը մանրանկարչութիւններ, մեծ մասամբ սեւ-ճերմակ:

Գեղեցիկ գործ մը կը ընէ հեղինակը մեկ առջեւ: Գնահատուած աշխատութիւն մըն է, հետեւաբար շուտ սպառած. իսկ այս օրինակը որ մեր ձեռքին տակ ունինք արդէն երկրորդ տպագրութիւնն է: Կը պակսի սակայն վերպակներու ցանկ մը, ինչ որ հարկաւոր էր: Կը հանդիպինք բաւական թուով տպագրական սխալներու որոնք աչքի կը զարնեն մանաւանդ տառագարձութիւններու մէջ: Ինչպէս Zamatown փոխան Zamatown (էջ 39), Juray փոխան Julay (էջ 40), Halbat փոխան Halbat (էջ 49) իսկ Մուշ անունը էջ 43 գրուած է Musch եւ էջ 49 Muš, եւ այսպէս ուրիշներ: Կան նաեւ որոշ թիւերու եւ համարներու վրիպակներ:

Գնահատելի է սակայն աշխատութիւնը հակառակ այս չնչին սխալներուն: Շնորհակալութեան արժանի է հեղինակը, Հայ մշակոյթի իր բերած ծառայութեան համար: Օրինակ եւ քաջալերանք ըլլայ ան նաեւ հայագիտական գործունէութեան հանդիմանումներ անցեալի հրաշակերտ սքանչելիքները:

ՍԱԳԱՅԵԱՆ ԵՂ. ՆԵՐՍԷՍ

ՅՈՒՑԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵՆՈՒԳՐԱՅ ՄԻԽԹԱՐԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻՆ Ի ՎԻԵՆՆԱ ՀԱՏՈՐ Ա. ԳԻՐՔ Դ. (ՀԱՏՈՐ Գ.)

2048

(Հին քիւ չուցի)

ՎԱՐՔ Ս. ՍՏԱՆԻՍԼԱԻՈՍ ՔՈՍՏՅԱՅԻ

ՎԻԵՆՆԱ

1863

ԹՈՒՂԹՔ՝ 32, իջակալուած 1-59: ՄԵՄՈՒԹԻՒՆ՝ 24.5X18.8: ՊՐԱԿՔ՝ չեմ նշանակուած: ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ միասին 22X15.5: ՏՈՂՔ՝ 26: ՆԻԹՔ՝ գծաւոր պարզ բուրձ: ԿԱԶՄ՝ կիսալար, բարակատ ստուարաբուրձ: ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ կողքը կոնակէն վնասուած, ամբողջը գործածութեան քիւսացած: ԳԻՐ՝ մոր վարժ շղագիր: ԹԱՆԱՔ՝ գումատած սեւ: ԶԱՐ՝ ԴԱՐԱՆՔ՝ եւն. չկան: ԴԱՏԱՐԿ՝ ԹՂ. 1բ, 32: ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1863: ԳՐԻԶ՝ անծանօթ Միխթարեան մը: ՏԵՂԻ՝ հաւանաբար Վիեննա: ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ չուցի:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԹՂ. 2ա. «Գլուխ Ա.՝ Սուրբ Ստանիսլաւոս Քոստայի տունը ու ծնունդը: Քոստայի տունը Լեհաստանի ամենէն հին տներէն մէկն է...» (Կը պարունակէ ընդամենը 13 գլուխ):

ԹՂ. 31բ. «Յանկ զլիսոց»:

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ԹՂ. 31աի վրայ հետագային տարբեր գրչէ մը գրուած է 1866 թուականը, սակայն սխալ պէտք է համարիլ, ինչպէս գրուած է կողքին մատիտով: ԹՂ. ա՝ 1863ը գրչէն է:

2049

(Հին քիւ 390 եւ 30)

ԽՈՎՄՈՒՆՔ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆՔ

ԹՐԻԵՍՏ(°)

1810էն առայ

ԹՈՒՂԹՔ՝ 84: ՄԵՄՈՒԹԻՒՆ՝ 24.5X20: ՊՐԱԿՔ՝ չեմ նշանակուած: ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ երկսիւմ 20.5X7.5 իւրաքանչիւրը: ՏՈՂՔ՝ 36: ՆԻԹՔ՝ ինք, գորտուր, միջակ հաստութեամբ բուրձ: ԿԱԶՄ՝ գումաւոր հասակեկ բուրձ: ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ լաւ՝ ԳԻՐ՝ գեղեցիկ նորագոյն նորոգիր: ԹԱՆԱՔ՝ սեւ: ԶԱՐԴԱՐԱՆՔ՝ եւն. չուցի: ԴԱՏԱՐԿ՝ 84: ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1810էն առայ: ԳՐԻԶ՝ անծանօթ, Միխթարեան մը: ՏԵՂԻ՝ հաւանաբար Թրիեստ: ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ չուցի:

Մատենա է՝ «Պոկմունք Քրիստոնէականք, վասն իւրաքանչիւր աւուր տարւոյ» Բ. Հատոր: Հմմտ. Չեռ. թիւ 1633:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԹՂ. 1ա. «Ապրիլ: Օր Ա.՝ Յաղագս քրիստոնէական արժանապատուութեան»: ԹՂ. 12բ. ի վրայ ժ. օրուան մտածականը սկիզբէն կ'ընդհատի:

ԹՂ. 13ա. «Յուլիս: Օր Ա.՝ Յաղագս վախճանի մարդոյ»:

ԹՂ. 33բ. «Օղոստոս: Օր Ա.՝ Թէ դոյ մի Աստուած»: ԹՂ. 44բ. ԺԸ. օրով կը փակուի:

ԹՂ. 44բ. «Մայիս: Օր Ա.՝ Յաղագս վախճանի մարդոյ»: ԹՂ. 57բ. կը փակուի Ի. օրով:

ԹՂ. 57բ. «Հոգէգալուստ՝ Յաղագս պատճառաց իջման Հոգւոյն Սրբոյ»: (Ա-Գ օր):

ԹՂ. 59բ. «Օր ԻԱ.՝ Յաղագս խորհրդոց գաղտնի վարուց Քրիստոսի»: Եւ մնացած օրերը:

ԹՂ. 64բ. «Հինգշաբթի՝ Տօն ամենասուրբ Մարմնոյ եւ Արեան Քրիստոսի»: Ամբողջ ութօրեֆով մը:

ԹՂ. 70ա. «Յուլիս: Օր Ա.՝ Յաղագս կարեւորութեան հաւատոյ»: Կը հասնի մինչեւ ԻԱ օր, ապա՝ ԹՂ. 83բ. «Կատարեցաւ երկրորդ եռամսեայն»: